

HALABUK JÓZSEF*

Akár dinasztiák is lehettek volna...

(Adatok és vélekedések a Kleinheinz és a Németh családok sorsának alakulásáról)

Az alkotó emberi magatartás számára igen fontosak egyes dinasztiák (természetes és alkotó-családok). Vannak soraikban kiemelkedő képességű személyek és az úgynevezett kismesterek körébe tartozók. Sorsuk alakulása alapvetően nem véletlenszerű, szubjektív, objektivizálódott szubjektív, és objektív tényezők szabják meg. Találkozunk olyan alkotó családokkal, amelyek mégsem váltak a szó teljes értelmében vett dinasztiákká.

A KLEINHEINZ CSALÁD PÉLDÁJA

A 19. századból a KLEINHEINZ családot választottuk ki példaként.¹ A családtagokról ismert meglehetősen sok életrajzi adat csak a közelmúltban (kutatásaink révén) kezd családtörténeté formálódni, de feltehetőleg még meglehetősen hosszú ideig igencsak hiányos lesz az utókor által megrajzolható családkép.

Dinasztia-alapítási szempontból KLEINHEINZ XAVÉR FERENC (1765. VI. 26. – 1832. I. 29.) személyét kell megemlíteni. A bajorországi születésű jelentős zeneszerző (Beethoven tanítvány), elismert színházi karmester, a társasági életben forgó személy volt. Az 1800-as évek elejétől Pesten élt. Felesége, a fiatalon elhunyt ALBERTINA IMENZ leánynevelő intézetet tartott fenn pesti lakásukon. A pesti, majd a budai német színház karmesteréről mint kedves, segítőkész idős úrról, aki pesti színházi fellépését minden erejével támogatta, DÉRYNÉ is megemlékezik naplójában. A dinasztia-alapító élete végén súlyos betegen, visszavonultan töltötte napjait.

A házaspár (hamar árván maradt) gyermeke – KLEINHEINZ JÁNOS ÁGOSTON OSZKÁR – 1819. február 4-én született Pesten. (Keresztanyja JOANNA DE VANDERVELT volt.) A magát magyarnak érző Kleinheinz Oszkár személyes életéről szinte semmit sem tudunk. Fiatal fiúként a híres *tullni utásziskolában* tanult. Hivatásos katona lett, majd 1848-ban átlépett a magyar honvédség kötelékébe. Pályafutása ettől kezdve válik ismertebbé. A jól képzett fiatal műszaki tiszt magatartása olyan társadalmi jelenség részének tekinthető, amelyre már a kortársak is felfigyeltek.

Egy az 1848-as forradalom és az ország árulójává lett tisztársa róla a könyvében megjegyezte: „Egyik ilyen [a magyar forradalom oldalán harcoló – H. J.] tisztre különösen jól emlékezem, mert német volt: a „Porosz herceg” elnevezésű 34. gyalogezred hadnagya, Kleinheinz Oszkár olyan

* BMF, Kandó Kálmán Villamosmérnöki Kar, Humánfejlesztési és Módszertani Intézet, Budapest, VIII., Tavaszmező u. 17.

lelkesen írt, ha jól emlékszem a *Pester Zeitungban*, hogy a legradikálisabb sültmagyarokat is lepipálta ez a császári tiszt.” Kleinheinz Oszkár elismert műszaki szakértőként és gyakorlott katonai parancsnokként vett részt Budavár 1849-es felszabadításában. Sorsa alakulásának fő vonalait korabeli megnyilatkozások alapján mutatjuk be.

Az ostrom alá vont *budai Vár* ellen indított egyik legvéresebb, az 1849. május 18-i ostromrohamról készült BAYER JÓZSEF vezérkari főnök beszámolója: „... *Megnyitották az átjárókat a krisztinavárosi főutcából. ... Megvirradt anélkül, hogy az utat [a Várba – H. J.] szabaddá tudták volna tenni.*” A szerencsétlenül végződő rohamot az azt közvetlenül vezénylő MÁRIÁSSY JÁNOS mutatja be: NAGYSÁNDOR JÓZSEF hadosztályparancsnok „*azonnal ide küldette Kleinheinz őrnagyot, vezérkari főnökét, azon meghagyással, hogy győződjék meg a dolgokról. És ha lehetetlennek találja a behatolást, rendelje el azonnal ... a visszavonulást.*”

Kleinheinz a résigjövén, meggyőződött a borzasztó akadály valódi létéről, és mi ... elrendeltük a visszavonulást.”

Bayer szerint: „... *ekkor esett el Kleinheinz magyar vezérkari őrnagy, akit a Barátság közben² egy ellenséges golyó halálra sebzett*”.³ Máriássy ismereteinek egy része már pontosabb: „*a derék, művelt, lelkes és vitéz Kleinheinz őrnagy több golyó által találatva itt esett el és még aznap meghalt.*” A hős emlékét patetikus szavakkal méltatta VUKOVICS SEBŐ: „*Ifjú ember volt még – a szabadság ügyének lángoló híve, tudományilag egyike a legkiképzettebbeknek, s bátor a harcban, mint bárki más. A táborkarnál volt, melynek Bayern mellett kétségkívül legjelesebb tagja volt... a következett csaták mindenikében hősileg osztozott. Az ő hősiessége a felmagasztalt kebel ihletése vala. Soha előmenetelért szót nem tőn ... a bástyáról lelőtt osztrák golyó mellbe találta, s a derék a halálos sebben pár óra alatt kimúlt.*”

Kleinheinz Oszkár életéről, pályafutásáról nincsenek részletes ismereteink. Élete utolsó napjainak folytát is csak töredékesen ismerjük. A végzetes rohamot megelőző napot baráti társaságban töltötte. IRÁNYI ISTVÁN – később, 1852-ben, lejegyzett — naplója⁴ szerint: „*Máj. 17^{én} Promontori⁵ kirándulás. ANTOS JANCSI és ...⁶ táborkari tisztekkel. A ló rakoncátlansága és a miatti kellemetlenség Kleinheincz táborkari alezredessel. Összekoccanás és párbaj kihívás. A Buda bevétele utáni időre elhalasztás.⁷ Másnap Kleinheinz a vár szemlénél a várból megsebesítettet, s míg Pesten voltam meghalt. Későn voltam a kiengesztelésre híva. Fehér lova. Kleinheincz temetése.*” Ezt a végtisztességadást KARSA FERENC, a közvetlen harcostárs írta le: „*Másnap a Kleinheincz temetésére mentünk, attyának a Budaörsi út mentén fekvő majorjához, az I-ső hadtest tisztikara – a szolgálaton levőkön kívül – kivonult. Temetés után ... egyenes irányban a Gellért hegy derekán Budának vezető országúton igyekeztünk a táborba.*” A gyászszertartást tábori pap végezte. Bejegyzése az *albertfalvai Szent Mihály plébánia* halottak anyakönyvében olvasható: A „*Magyar korona seregbeli őrnagy*” – Kleinheincz Oszkár – végső nyugalomra helyezéséről szóló tudósítás említett anyakönyvi kötetben az 1849. esztendő elhunytainak felsorolását követően, az esztendő lezárásaként szerepel. A vár-ostrom hősi halottai sorában ő volt a legképzettebb; a legmagasabb rangú és beosztású; valamint közülük a legfontosabb ostromfeladatot ellátó. Emlékét még JÓKAI MÓR is – a nála más esetekben szinte sohasem alkalmazott – névszerinti említéssel örökítette meg.⁸

A családtörténet alakulása, a polgári dinasztia alapítás szempontjából szomorú, torzovává vált eseménycsokorral állunk szemben. A nemzeti és a polgári fejlődés, valamint a tudománytörténeti szemléletmód nézőpontjából azonban már korántsem ilyen lehangoló az értékelése ezeknek az összefonódó emberi sorsoknak. Sajátos életutakról, bizonyos értelemben véve jellegzetes családtörténetről van szó egy küzdelmes, de igen értékes történeti korszakban.

A NÉMETH CSALÁD

Az apa: Németh József

A 20. században élő Németh család a magyar szellemi élet egyik igen jelentős tényezője. A szó általunk vizsgált jelentéstartalma értelmében a dinasztia alapítójának NÉMETH JÓZSEF (1873-1946) 1905-ben Budapestre „honosodott” földrajz-történelem szakos középiskolai tanárt tekinthetjük. A család leghíresebb tagja NÉMETH LÁSZLÓ, az orvosi végzettségű író, aki mintegy megtestesíti a tudományos szépíró típusát. DÉMUSZ ELLÁVAL (1905-1989) kötött házasságából hat leánygyermek született. Négyet neveltek fel: közülük ketten kémikusok, egy fizikus és egy az orvosi pályát választotta.

Németh József nagybányai és rövid szolnoki tanítást követően a budai (akkori) II. kerületi *Toldy Ferenc Főreáliskola* köz- és elismert tanára volt, aki kellő öntudattal is rendelkezett: „*Mint tanárnak, nem sok megjegyezni valóm van az elmúlt időről. Történelem óráim majdnem mind sikerültek ...*”.⁹ Az I. világháború következtében – számottevő katonai szolgálat teljesítését követően — hosszabb hadifogságot szenvedett. Már első állomáshelyén is igen tevékenyen kapcsolódott be a helyi, mindenek előtt a szakmai¹⁰ közéletbe.¹¹ Naplót is vezetett: a személyes vívódásait, életérzéseit feltűntető sorokat váltogatják a tanári pálya tapasztalatai és közéleti tevékenysége emlékei ennek oldalain: „*Egyéni-iskolai-tudományos és társadalmi kérdések fognak tehát tarka egymásutánban napirendre kerülni.*”¹² A fiatal tanár töprengéseit, olykor elégedetlenségét és alig palástolt önmarcangolásait is megőrizték a naplóbeli oldalak. Feltűnően vonzódott a hívatásos történetírói tevékenység felé: „*Én is olyan türelmetlen vagyok, mint korunk minden tudósa. Régi vágyaim, hogy a világnak én is hozzak valami feltűnőbb hasznat, még máig élnek. De hogyan, nem tudom még ma sem. De azért már pozitívabb úton vagyok.*”¹³ Ezen a szakmai területen – hiszen elismert tanárszemélyiség volt¹⁴ – kellett tudomásul vennie talán a legtöbb csalatkozást. Hamar elhatározásra jutott: „*Nagy vágyam helyett tényleg munkálkodom.*”¹⁵

A fiú: Németh László

A bölcsésznek indult, ám orvosként egyetemet végzett és szépíróként elismert, de jelentős művelődéstörténészként és társadalomelméleti gondolkodóként is joggal tisztelt NÉMETH LÁSZLÓ (1901. IV. 18. – 1975. III. 3.) képviselte a családban a második generációt. Az ő fiatal korának is egyik meghatározó színtere a *Toldy Főreál* volt. Orvosi ténykedése második szakaszában (1929-1943) iskolaorvos volt. Novellaízü már maga az a történet is, hogy hogyan sikerült e szempontból igen kritikus időkben elnyernie az állást. A két kiírt orvosi helyre négyszáz kérvény érkezett. A kiíró és elbíráló tisztiorvos korábban olvasta a Nyugatban 1925-ben megjelent elsődíj nyertes novella pályázatát. Így a magyar köz- és iskolaegészségügy nagy szerencséjére később maga az író így vallhatott¹⁶ e területi működéséről: „*... a polgári iskoláról írt könyvemben¹⁷ sorsomból magyarázható módon egyesítettem az iskola s a szülővilág szociológiai rajzait, a pubertás élet-és alkattanára vonatkozó orvosi megfigyeléseimet, a biológiai képet kiegészítő értelmi vizsgálatot s a tanári munka eredményeit.*” Az iskola tanulóinak életmódja alapján az „*új családi szellemi élet embertani elemzését*” dolgozta ki. De orvosi-rodalmi- és -történeti cikkeket is közölt az *Iskola és Egészség* című szakfolyóirat 1933-1939 közötti számaiban. Mindezek mellett, miközben több iskolatípusban tanított egészségtant, önmaga (egyik) hívatását így jellemezte: „*... én nyilván tanárnak születtem*”. Itt kell megemlíteni, hogy hivatásbeli önvallomásként felfogható kevésbé ismert írásában – „*Mit köszönhetek a Toldy-reálnak?*” (1965) – némileg meglepő (vagy talán mégsem?...) módon így fogalmazott: „*A javak közül, amelyeket a Toldy-reálnak köszönhetek, a legnagyobb kétségkívül a barátság, az összeszokott baráti kör emléke, melege.*” Mert miközben egykor itt érettségizett, később tanárként is működött édesapja egykori, és általa mindvégig nagyon

szeretett iskolájában. Ő maga írta itt saját magáról: „*kísérletező pedagógus*”.¹⁸ Feltűnő módon érdekelte, önvallomásként alkotásai tárgyává is tette, önmaga és családja életét: Ennek talán legfőbb bizonyítéka a „*Magam helyett*” című (1943) munkája. Az író életében megnyilvánuló – vizsgálódásaink által érintett területű — „*furcsa*” intellektuális érdeklődés már korábban is feltűnt.¹⁹ „*Sok-sok élettapasztalat állhatott már akkor [1965-ben — H.J.] a letisztult álláspont mögött. A viharos érettségi vizsga, ahol 'a matematika gyengébben ment' ...*”,²⁰ azután a *Tanúban* írt recenziók: „*a legtöbbet matematikával vesződtem...*”,²¹ majd Judit leánya matematikai tehetségének felismerésekor a heroikus küzdelem a felsőbb matematikával: „*Stacho embertelen Felsőbb mennyiségtanán próbáltam a matematikai sztratoszférába régibb könyveimnél följebb jutni*” – írta *Gyermekeinek diáktársaként* c. írásában 1945-ben.²² A hódmezővásárhelyi évek tanári tapasztalata²³ : „*a nyolcadik az év elején egy hónapra tanár nélkül maradt, én vállaltam a helyettesítést, s ahelyett, hogy kanalas orvossággént mértem volna a matematikát, áttekintést próbáltam adni róla – átvettük az analitikus geometriát s a differenciálszámítást, s az új tanár arról panaszkodott, hogy nem volt mit tanítania.*”²⁴

Gyültek a kedvezőtlen élmények, a gyermekei tanításában átélt matematikai kudarcok, egészen addig, hogy végül is tíz oldalas tanulmányra zsugorodott össze a „*Négy könyv*” egyikének tervezett „*Matematika és alkalmazásai*” c. tankönyve. Ez a tanulmány, „*A matematika fejlődése a XIX. században*”²⁵ valóban színvonalas munka, érződik rajta a sok német, francia, angol szakkönyv olvasása s az író hősies küzdelme a nehéz témával. Az írás 1950-ben keletkezett: „*Életemben harmadszor birkóztam meg ezzel az anyaggal, melyhez különös tehetségem nem volt, de melyet az újkori műveltség gerincének (legtöbbeknél hiányzó gerincének) éreztem...*”²⁶ – de csak 1965-ben, két évvel a „*Két Bolyai*” bemutatója után jelent meg a „*Kísérletező ember*” című tanulmánygyűjteményben és folytatás nélkül maradt.

Németh László, a folytonosan „kísérletező” ember életművében igen sok félbemaradt elképzelés van. A személyes életét illető törekvései mellett, rendkívül szorongató társadalmi légkör vette körül több történeti időszakban is. Döbbenetes erővel sajdulnak fel a művészi-tudományos alkotómunka, a szellemi dinasztia alapítás lehetősége kapcsán általa, az önmaga helyzetéről megfogalmazott szavak: „*... Nem tudom, hogyan lehetne még jobban eltemetődni. Tanítványaim nincsenek. Követőkről nem tudok. Alig mutakozom emberek között. Mit kívánnak még? Azaz, hogy tudom: egyetlen fájdalmuk: miért élek még?*”²⁷

Személyében az orvos mindig tanár és íróember is; a tanár mindig orvos és irodalmár is egyszerre; az író pedig mindig gyógyító, orvosló és nevelő volt. És akkor még nem is érintettük e megjegyzésünkkel a humán- és természettudományos műveltséggel folytonosan kacérkodó embert, a társadalom életét folyton figyelemmel kísérő 20. századi értelmiségit.

A harmadik generáció – „*Lányaim*” – sorsa alakulásának bemutatására²⁰ nem vállalkozhatunk. Egyedül Magda önvallomását idézzük képzettsége megszerzéséről: „*Én szerettem volna orvos lenni. '49-ben végeztem el a középiskolát, de akkor be sem küldték a pályázatomat, mert úgysem vettek volna fel. Végül két nyelvszakra sikerült bejutnom: angol-francia szakra. Az első félévkor ezt megváltoztatták azzal az indoklással, hogy nem lehet egyszerre két nyugati nyelvet tanulni – ez '50 karácsonyán volt –, így magyar szakra kellett átmennem. Úgy döntöttem, hogy az angol mellett maradok. Nos, azon a tavaszon keserves életem volt a magyar szakon, mert a professzor minden egyes órán – még az ómagyar irodalom kapcsán is – előhozta aput és elkezdte szidni. Ez így ment egész tavasszal. Év végén jött a kollokvium – nem ő kollokváltatott, hanem a beosztottjai –, az anyagból egyetlen kérdést nem tetek föl, hanem ilyen kérdések voltak, hogy a te apád még most is azt hiszi SZTÁLIN elvtársról, hogy az egy buta paraszt? És a végén adtak egy közepes osztályzatot. Akkor eldöntöttem – amúgy is nagyon rossz anyagi helyzetben volt a család –, hogy én ezt tovább nem csinálom, hanem elmegyek dolgozni. Két évig gép- és gyorsíróként dolgoztam, majd férjhez mentem és esti tagozaton keresztül jutottam be a vegyészmérnöki karra. Ez rossz tapasztalat volt, bár Judit esetében is természetes volt, hogy természettudományi pályára megy,*

de Ágnesnél ez egyáltalán nem volt természetes, mert ő nagyon is humán érdeklődésű volt, és apu egy kisértőt is befolyásolta, mint ahogy engem is, hogy próbáljam magam vegyésznek képezni. Akkor férjem Diósgyőrben dolgozott, ott vegyészet nem volt, ezért a kohómérnöki szakon hallgattam egy félévet, majd feljöttem Budapestre, a vegyészmérnöki kar esti tagozatára, aztán átmentem a nappali szakra. Ez annyi különözeti vizsgát jelentett, hogy már egy diplomát lehetett volna szerezni. Mire egy kicsit megtelepedtem volna a szakon, elmentünk Kanadába. Így hát nagyon megszenvedtem a vegyészdiplomáért és úgy érzem, Ágnes is befolyásolta a pályaválasztásában, hogy ilyen tapasztalataink voltak.”

A Németh-család életrajzi adatai meglehetősen ismertek. Fontos kérdésnek tartjuk, hogy megtörténjék a magyar tudománytörténet területén, a magyar történelmi fejlődésért, a nemzeti polgárosodásért folyó küzdelem és építőmunka terén betöltött szerepének elemzése is.

Az alkotó családok, neves dinasztiaiak tevékenységének kutatása mellett, félbetört családi sorsokról szólni talán nem elég indokolt. Lehetséges. De – meggyőződésünk szerint – régen ideje lenne már egy-két kérdést feltennie és elemző-értékelő módon kutatnia a rájuk adandó választ a hazai (történet) tudománynak:

1. Miért is alakult így ezeknek a családoknak az életsorsa? Tekinthetjük-e őket (ha igen a válaszuk, akkor: miért és mennyiben) családi, illetve alkotó dinasztiaiaknak? Mennyiben játszottak ebben szerepet az egyéni tényezők? Milyen mértékben befolyásolták a sorsváltozásokat a sajátos körülmények? És végül: nemzeti-társadalmi fejlődésünk útja (az elért eredményeink és az el- megszenvedett veszteségeink együttesen) milyen mértékben és módon szabta meg e családok alkotó életét?

2. Szembe kellene néznünk azzal a kérdéssel, hogy az egyéni történelmi szerepek megismerése azonos-e a neves alkotócsaládok (a dinasztiaiak) társadalomtörténelmi szerepének feltárásával? Ismerjük-e azokat a hatásokat, körülményeket, amelyek kikényszerítették az életrekelő alkotócsaládok szerepének valamiféle derékbatörését? Nem tűnik-e számunkra úgy, hogy hazánk történelmi sorsának alakulása során, mintha a szerencsésebb sorssal bíró nemzeteknél lényegesen többször fordulna elő ilyen szomorú eset? Jellemző-e ez napjaink Magyarországra, magyarságára is? Mit kellene és mit tudunk tenni, hogy e kedvezőtlen folyamat megállítható legyen?

Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk (mint tesszük ezt tapasztalataim szerint nem is ritkán), hogy – a valós, vagy vélt, remélt, de be nem teljesedett lehetőségek felemlegetése mellett – az említett és sok más további alkotó, ill. alkotó család életútja által létrehozott sokféle teljesítmény, valós „kincs” tényleges értékét, társadalmi-tudományos szerepét meg kell becsülnünk.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

¹ A család történetéről korábban írt tanulmányaink:

– Albertfalva története a kezdetektől a századfordulóig.

(Településtörténelmi vázlat; Budapest, 1997., 65)

– Kleinheinz Oszkár honvéd őrnagy élete és hősi halála.

(Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből, MTESZ, Bp., 1999., 107.o.)

– Honvéd hősi helytállás Budavár 1849-es ostrománál.

(Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) – Tudományos konferencia, Nyíregyháza, 2004.,)

² A mai Sarló utcában.

³ Josef Némedy [Bayern], Die Belagerungen der Festung Ofen ... Pest, 1853, 15. old.

⁴ OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 3774., 43.

⁵ Budafoki.

⁶ Kiolvashatatlan név.

⁷ Szinte önként kínálkozik ennek az esetnek és JÓKAI MÓR „A köszívű ember fiai” című regényében leírt, a két Baradlay fivér által a budai ostrom során vívott, „forradalmi párbaj” közötti hasonlósága felfedezése.

⁸ „— Utánam! – kiált a magyar tábornoki vezér (Kleinhenz), s maga vezeti a rés ellen az ostromló csapatokat. Három golyó földre teríti a ledöntött fal tövében.”

⁹ Napló. Magvető, Budapest, 1993., 50. old. 1899. X. 22.

¹⁰ „Történelem előadásaim mindig sikerültebbek ...”; Napló. Magvető, Budapest, 1993, 57. old., 1900. II. 18.

¹¹ Erről a magatartásáról (szeretetteljes megértéssel) Németh László így nyilatkozott: „*Apám született egyesületi balek volt*” Homályból homályba. Magvető – Szépirodalmi Kk., Budapest, 1977., I., 46. old.

¹² „... két másik történésszel kibeszéltem magam a tantárgy tanításának módozatai felett.” Napló. Magvető, Budapest, 1993., 31. old., 1898. XII. 5.

¹³ U. o., 58. old. 1900. II. 18.

¹⁴ Nagybányai tanítványa, TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ még 1960-ban is – részletes kifejtést követően – így méltatta: „... áldom emlékét ...”.

¹⁵ Napló. Magvető, Budapest, 1993, 58. old. 1900. II.18.

¹⁶ In: Dr. Bóna Endre: Művészet és orvostörténet. Egészség, 2001, 2. old.

¹⁷ A Medve utcai polgári.

¹⁸ Homályból homályba, I., 147. old.

¹⁹ Radnai Gyula, Az iskola erővonalai I. Akik Németh Lászlót matematikára, fizikára, kémiára tanították, MEK.

²⁰ Homályból homályba I., 181. old. (R. Gy. jegyzete.)

²¹ Lányaim. Magvető, Budapest, 1962. 172. old. (R. Gy. jegyzete.)

²² Ezzel a pedagógiai kísérletével kapcsolatban jegyzi meg Radnai Gyula az idézett munkájában a Toldy Reálban Németh Lászlónak is kémiát tanító HANKÓ VILMOS (1854-1923) akadémikus, tankönyvszerző működésének értékelése kapcsán: „...ha akkor Németh László olvasta volna Hankó Vilmosnak 'A magyarság ereje' [Bp., II. ker. Főreál értesítője, 1914/15., / R. Gy. jegyzete./ — H. J.] című tanulmányát, melyet éppen a háború kirobbanásakor írt a magyar természettudomány történetéről, biztos jobban lelkesedett volna az öreg tanárért. Hankó Vilmosnak ez a komplex kémiai-fizikai-technikai történeti esszéje forrásul szolgálhatott volna egy olyan komplex természettudományos tárgyhoz, amellyel Németh László kísérletezett később Hódmezővásárhelyen.”

²³ Homályból homályba. II. 95. old. (R. Gy. Jegyzete.)

²⁴ Homályból homályba. II. 95. old. (R. Gy. jegyzete.)

²⁵ Négy könyv. Szépirodalmi, Budapest, 1988. 267-275. old. (R. Gy. Jegyzete.) Szerk.: Németh Judit.

²⁶ Homályból homályba. II., 141. old. (R. Gy. jegyzete.)

²⁷ Fábrián Gyula: Németh László ép népe. Magyar Nemzet, Budapest, 2004. szeptember 8., 14. old.